

УДК: 94(437)

І.В. ФІЛІПЧУК

ОТА ШІК І ЙОГО «ТРЕТІЙ ШЛЯХ»

Філіпчук Ігор Володимирович – викладач кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету

Автором та натхненником економічних перетворень у Чехословаччині 60-х рр. XX ст., що отримали в історіографії назву «соціалізм з людським обличчям», був відомий чехословацький економіст Ота Шік. У цій статті ми спробуємо показати еволюцію поглядів О.Шіка на функціонування соціалістичної економічної системи.

Ключові слова: планова економіка, ринкова економіка, «третій шлях».

Автором и вдохнителем экономических преобразований в Чехословакии 60-х гг., получивших в историографии название «социализм с человеческим лицом», был известный чехословацкий экономист Ота Шик. В этой статье мы попытаемся показать эволюцию взглядов О.Шика на функционирование социалистической экономической системы.

Ключевые слова: плановая экономика, рыночная экономика, «третий путь».

The author and inspirer of economic reforms in Czechoslovakia 60 years of the XX century. That got in historiography called «socialism with a human face», was known Czechoslovak economist Ota Schick. In this article we try to show the evolution of attitudes O. Shyka the functioning of the socialist economic system.

Key words: planned economy, market economy, «the third way».

© І.В. Філіпчук, 2012

Одним із провідних напрямків перетворень у Чехословаччині 60-х рр. XX ст., був економічний. Спроби реформи в економіці отримали назву «соціалізм з людським обличчям», або «третій шлях». Інтелектуальною підготовкою цих реформ займалася група чеських та словацьких економістів, яку очолював відомий чехословацький економіст Ота Шік (1919-2004рр.). У 1961 році О.Шік очолив Економічний інститут АН Чехословаччини, у 1962 році О.Шік був обраний членом Центрального Комітету КПЧ, у 1964 році він очолив державну комісію з економічної реформи. У квітні 1968 року О.Шік був, на пропозицію Олександра Дубчека, призначений заступником голови уряду і координатором економічної реформи. Після придушення Празької весни він емігрував до Швейцарії, де жив і працював до смерті в 2004 році.

Економічну і політичну діяльність О.Шіка та його внесок у розвиток процесу, що отримав назву в історіографії «Празька весна», досліджували наступні чеські історики – Сойка М., Хітіл З., Сулц З., Сіржіштова А. [5,6,7]

Внесок О.Шіка в загальний розвиток процесу Празької весни досліджував П.Грубі, чех за походженням, основну свою наукову діяльність здійснював у Швейцарії та США [3]. Погляди О.Шіка на розвиток соціалістичної економіки також вивчав у своїх працях ізраїльський дослідник Г.Голан [2]. Питання економічної кризи в 60-х роках XX ст. в Чехословаччині та роль О.Шіка в її розв'язанні розглядає В.В.Кусін [4].

В українській та російській славистиці зазначена проблематика не знайшла комплексного висвітлення. Отже, є необхідність проведення дослідження ролі економічної теорії Ота Шіка в історії Празької весни.

О.Шік є автором праць, в яких він намагається поєднати соціалістичну і капіталістичну моделі

розвитку економіки, відстоюючи переваги першої. Разом з тим він і не відкидає капіталізм як такий загалом.

Більш радикальними в плані критики капіталізму є його перші праці, такі як «Соціалістична система господарства і характер економічних законів цієї системи» (1953) та «Закон планового, пропорційного розвитку народного господарства» (1955), в яких він порівнює соціалістичну та капіталістичну економічні системи.

На думку О.Шіка, соціалізм знищує основні суперечності капіталізму між характером продуктивних сил і виробничими відносинами, які тут мають конкретні форми прояву як протиріччя між суспільним характером виробництва і приватною власністю. Капіталістичні виробничі зв'язки, відзначає О.Шік, побудовані на приватній власності виробничих ресурсів, виникли історично на вищому ступені розвитку людства і зробили можливим швидкий розвиток виробничих сил. Загальний закон розвитку людства, закон обов'язкового узгодження між виробничими відносинами і характером виробничих сил, викликав занепад старих феодальних виробничих зв'язків, що гальмували подальший розвиток. Продуктивні сили нового зразка могли прискорити розвиток, тому що в зародках капіталізму їм відповідали нові капіталістичні виробничі зв'язки [8, с.5].

Важливою умовою також є відсутність приватної власності на виробничі ресурси, яка робить неможливою експлуатацію людини людиною і забезпечує суспільну власність на результати суспільної праці [8, с.6]. Як одну з основних переваг соціалістичної планової економіки О.Шік виділяє можливість її розвитку на основі соціалістичної власності, що забезпечує безперервне зростання й безкризовий розвиток національної економіки, тоді як при капіталізмі анархія виробництва,

як наслідок приватної власності, що суперечить суспільному характеру виробництва, призводить періодично до кризи перевиробництва. При соціалізмі виробництво зростає набагато швидше, ніж при капіталізмі, і при цьому не виникає криза, тому що поряд із запланованим зростанням виробництва відповідно збільшується купівельна спроможність трудящих, що є метою соціалістичного виробництва. Збільшення купівельної спроможності забезпечує постійний зворотний зв'язок з виробництвом і запобігає появі криз перевиробництва. Кризи капіталістичного виробництва є причиною появи величезної кількості безробітних, без яких неможливий подальший розвиток капіталістичної економіки [9, с.72].

Основою соціалістичного господарства є план, що передбачає плановірність його розвитку. В основі цього плановірного розвитку лежить пропорційний розвиток виробництва. Пропорційний розподіл засобів виробництва і робочої сили між різними галузями промисловості за планом має забезпечувати їх ефективне використання. Планування для окремих галузей промисловості повинно поєднувати їх між собою з метою забезпечення їх пропорційного розвитку відповідно до вимог основного економічного закону соціалізму. Ці вимоги повинні також відповідати запланованому розміщенню продуктивних сил в країні [9, с.44].

Плановірний розвиток національної економіки, на думку О.Шіка, дозволяє набагато економініше та раціональніше використовувати матеріальні ресурси, ніж це можливо при капіталізмі [9, с.73]. Хоча соціалізм повинен дбати також про прибутковість окремих галузей і підприємств, але при необхідності планується виробництво збиткового продукту, який надалі використовуватиметься для розвитку певних виробництв [9, с.74]. Значна перевага соціалізму над капіталізмом виявляється не тільки в плановірному розвитку економіки, але і в плановірному розвитку науки і її технологічному застосуванні [9, с.75].

Передумовою для правильного планування, наголошує О.Шік, є знання економічного закону плановірного розвитку народного господарства, основного економічного закону соціалізму та інших економічних законів і вміння застосовувати їх у конкретних умовах. Це залежить від розвитку інформованості та знань людей мети їх діяльності, планування має ще точніше відповідати вимогам цих законів і цим зменшити матеріальні та часові втрати [9, с.61].

О.Шік відзначає важливість донесення планового завдання до кожного конкретного працівника, а також здійснення постійного контролю за виконанням поставлених завдань [9, с.62].

Але складна економічна ситуація в Чехословаччині в середині 1960-х років вимагала від керівництва країни реформ та рішучих кроків по їх впровадженню в життя. Це добре усвідомлював і О.Шік, який у той період очолював спеціальну урядову комісію з питань економічної реформи. Розуміння складності ситуації в економіці Чехословаччини О.Шіком знайшло відображення у «Програмі прискорення реалізації нової системи

планового управління», яку він розробив разом з Й.Томаном у 1966 році. В програмі вони висловили такий погляд на плановий підхід до управління економікою: «...нинішньому підходові не вистачає об'єктивних критеріїв для пошуку ефективності національної економіки. Традиційна форма плану, яка зв'язує майбутній розвиток економіки в межах системи фіксованих, схвалених центральною владою цифр, не тільки не може допомогти процесу консолідації економіки, але несумісна з ним взагалі... Без змін принципу, за яким підприємства не беруть участі у розробці плану, ніколи не може бути складений оптимальний план» [12, с.46].

Насамперед мова йде про принципову зміну політики держави в економіці, що виражається, з одного боку, в намаганні позбутися всіх цих обов'язкових завдань, центральних команд і заборон, які обмежують можливість прийняття економічно виважених рішень підприємствами, і, з іншого боку, створити економічні умови генерації інтенсивного економічного тиску на підприємства для стимулювання їх матеріальної зацікавленості в технічному і економічному розвитку. Для цього необхідно забезпечити підвищення ефективності централізованого управління і планування. Оскільки існуюча директивна система планування не в змозі охопити всі складні зміни кон'юнктури ринку і потреб суспільства, спотворює критерії ефективності та оцінки виробництва, вона не може не породжувати антисоціальні тенденції формальних показників [12, с.49].

Подолання цієї проблеми, стверджує О.Шік, відкриває шлях до дійсно ефективного центрального управління, яке має будуватися на таких принципах:

- створення умов для оптимальних виробничих рішень (створення єдиних економічних правил), дозволить упорядкувати основні економічні проблеми на підприємствах;

- використання економічних інструментів і планів центром цінової, кредитної, процентної політики і т.ін.; на виконання планів необхідно дивитися з точки зору довгострокового розвитку соціальної сфери соціалістичного суспільства і з точки зору опосередкованих економічних відносин (інфраструктура, регіональні особливості і т.ін.);

- проведення кількісної оцінки економічної політики на основі передових методів економічного аналізу (структурний баланс, оптимізація розрахунків і т.ін.);

- дотримуватися принципів динамічної рівноваги у сфері сучасних економічних процесів і прагнути до безперервного покращення ринку (тобто в даний час необхідні процеси консолідації, а при необхідності – навпаки слід проводити політику економічної експансії) [12, с.50].

Найбільш складну проблему для себе Ота Шік бачив у поєднанні ринкових механізмів і народногосподарського планування. З цього приводу О.Шік у своїх спогадах зазначає: «Справа полягала не лише в тому, що, виходячи із якихось ідеологічних міркувань, хотілося підтримати планування, - в 1962 році це було для мене пройденим етапом. Якби я був упевнений, що планування непотрібне

і ринковий механізм сам спроможний забезпечити оптимальний розвиток нашого народного господарства, то я обов'язково, в крайньому разі в матеріалах інституту для внутрішнього користування, розвинув би це положення теоретично. Але в цьому я не був упевнений і – хочу це підкреслити – до цього часу не впевнений» [1, с.160-161].

Це питання О.Шік розглядає в праці «План і ринок за соціалізму» (1967). На його думку, економіка в Чехословаччині в кінці 60-х років ХХ ст. перебувала на такому етапі розвитку продуктивних сил, на якому був неможливий подальший розвиток виробництва без впровадження ринкових відносин. Ринкові відносини як прояв певних об'єктивних, неперервних суперечностей внутрішніх економічних інтересів людини відображають внутрішні суперечності суспільної праці в тогочасних умовах виробництва і споживання, що розвивало внутрішнє масове соціалістичне співробітництво. Це робило неможливим привласнення засобів виробництва і було необхідною формою, через яку учасники виробничої кооперації співпрацювали всередині групи між собою і як відносно самостійна економічна одиниця брали участь у суспільному виробництві. Недостатнє застосування або придушення ринкових відносин підвищує зростання відмінностей між індивідуальним та колективним інтересами з одного боку і суспільними інтересами з іншого й посилює прийняття односторонніх антисуспільних економічних рішень. Але було б спрощенням бачити необхідність використання ринкових відносин лише безпосередньо в колективній формі прийняття економічних рішень чи в функції пристосування колективної економічної діяльності до умов ринку [10, с.336].

Необхідність введення соціалістичних ринкових відносин О.Шік бачить також у тому, що вони мають використовуватися для узгодження колективних та суспільних економічних інтересів при прийнятті рішення щодо перспектив виробничої діяльності на ринку в майбутньому, щоб вчасно коригувати виробництво відповідно до прогнозу змін на ринку [10, с.337]. На його думку, типова капіталістична форма безпосереднього пристосування виробництва до непередбачуваного розвитку ринку проявляється в швидкому збагаченні окремих капіталістів та швидкому зубожінню робітників, тоді як соціалістична економіка створює умови для розвитку якісно нового виробництва, узгодженого з розвитком ринків. Це дозволяє не лише з більшою ймовірністю передбачити майбутню еволюцію попиту на внутрішніх ринках, але в той же час регулювати основні чинники, що визначають розвиток цих ринків (зайнятість, грошові доходи, ціни і т.ін.) і рівномірне управління інвестиційною діяльністю. Всі ці заходи не захищають інтереси одного класу, але регулюють економіку країни загалом [10, с.338].

Підставу для введення елементів ринкової економіки О.Шік також бачить і в існуючій адміністративній формі планування виробництва, яка є дуже неефективною через велику енергоємність, тоді як ринкові відносини стимулюють використання меншого об'єму ресурсів для досягнення

більшої продуктивності. Тільки при дбайливому впровадженні соціалістичних ринкових відносин при суспільному виробництві створюються умови для якісно нової перспективи налаштування виробництва, ринку і споживання [10, с.339].

Противники ринкових відносин, зазначає О.Шік, наголошують на небезпеці розширення повноважень у прийнятті виробничих рішень підприємствами, що призведе до їх монополізації. Та цей аргумент не був використаний ними, коли адміністративні методи управління створили умови, за яких сформувався існуючий монополізм у виробництві [10, с.341].

Для підвищення продуктивності праці О.Шік пропонує застосовувати принцип матеріального заохочення. Бо лише моральне заохочення праці при наявності рівних соціальних умов не стимулює. Матеріальна винагорода повинна бути диференційованою, тоді вона створює необхідний стимул у виконанні суспільної праці, із застосуванням досвіду, знань та навичок, що є необхідним для роботи різної складності. Противники використання економічних інструментів для стимулювання продуктивності праці надають перевагу моральним стимулам, вони вважають, що набагато легше і простіше виголошувати політичні заклики, гасла і набагато важче створити відповідні економічні стимули для діяльності, здійснити складний економічний аналіз шукати причини економічних проблем і вирішувати їх [10, с.346].

Результатом пошуків О.Шіком оптимального варіанта поєднання елементів планової та ринкової економік став так званий «третій шлях» – тип ідеальної моделі економічної системи, що характеризується:

1. Створенням умов для якнайкращого функціонування ринкового механізму, для вільної міжнародної торгівлі, а також для конвертованості валют.
2. Розв'язанням соціально-економічних та екологічних завдань завдяки макроекономічному плануванню і скоординованій економічній політиці.
3. Це дозволяє уникнути макроекономічних дисбалансів і масового безробіття за допомогою макроекономічного планування через політику повної зайнятості населення і підвищення його освітнього рівня.
4. Економічна модель здатна залучити співробітників компанії до участі в управлінні нею на ринку через володіння часткою в акціонерному капіталі.
5. Повністю визнає існування приватних компаній, але й зменшує утворення надмірної концентрації приватного капіталу і влади.
6. Система передбачає демократичний шлях прийняття рішень при розв'язанні соціально-економічних завдань з використанням альтернативних програм.
7. Система підтримує позаринкову діяльність та державне регулювання в таких умовах:
 - а) де соціальні й екологічні цілі важливіші, ніж ефективність;
 - б) якщо є нездолання монополізація,
 - в) де державне регулювання гарантує більшу

ефективність виробництва, ніж в умовах конкуренції (наприклад водопостачання) [11, с.32-33].

Отже, у розвитку економічної теорії О.Шіка можна виділити два етапи.

Перший етап охоплює проміжок часу між 1953 та 1965 роками і характеризується більш консервативними поглядами на розвиток економіки, який ґрунтується на працях Маркса, Леніна та Сталіна, а також теоретичним обґрунтуванням переваг соціалізму над капіталізмом.

Другий етап розвитку поглядів О.Шіка на роз-

виток соціалістичної економічної системи починається в середині 60-х років ХХст. Даний етап характеризується намаганням знайти ефективний спосіб поєднання елементів планової та ринкової економіки для виходу з кризи в економіці Чехословаччини, що стала наслідком застосування адміністративно-планового методу керівництва економікою в країні. Але шести місяців (квітень-серпень 1968 року), що були відпущені історією О.Шіку на впровадження своїх ідей у життя, виявилось замало.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шик О. Весеннее возрождение – иллюзии и действительность. – М., Прогресс, 1991. – 392с.
2. Golan G. The Czechoslovak reform movement. – Cambridge: At the University press, 1971. – 349 p.
3. Hruby P. Fools and heroes. – Oxford: Pergamon press, 1980. – 265p.
4. Kusin V.V. The intellectual origins of the Prague spring. – Cambridge: At the University press, 1971. – 153p.
5. Sojka M., Chztil Z. České ekonomické mýšlení v letech 1948-1969 (od stalinského teroru Pražského jaru) // Politická ekonomie. – 2003 - №4.
6. Sulc Z. Jak se rodila, kam směřovala a proč byla potlačena tzv. Šikova reforma (Vzpomínky novináře a ekonoma) // <http://www.vse.cz/polek/>
7. Syříšková A. Kořeny a východiska československé ekonomické reformy v šedesátých letech 20 století. // <http://www.vse.cz/polek/>
8. Šik O. Socialistická hospodářská soustava a charakter ekonomických zákonů této soustavy. – Praha: Rude pravo, 1953. – 47s.
9. Šik O. Zákon plánového, proporcionálního rozvoje národního hospodářství. – Praha: Rude pravo, 1955. – 77s.
10. Šik O. Plán a trh za socialismu. – Praha: Československé akademie věd, 1967. – 366 s.
11. Šik O. Socialismus dnes? – Praha: Československé akademie věd, 1990. – 208 s.
12. Vondrová J. Ekonomická reforma 1965-1969. // Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970 №10. – Praha – Brno: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk, 2010. – 488s.